

CASTROMAO 2020

PORQUE OS CLÁSICOS NUNCA MORREN

Eduardo Breogán Nieto Muñiz

Arqueólogo municipal do Concello de Celanova dende o ano 2017
e xerente de Breogán Arqueoloxía

O xacemento arqueolóxico de Castromao é un dos fitos máis importantes dentro da historiografía arqueolóxica galega. Trátase dun dos castros de referencia clásica para o estudo da cultura castrexa do noroeste, cunha traxectoria de décadas de investigación, aportando datos de grande interese e algunhas das pezas máis singulares para o afondamento da protohistoria galega e a romanización inmediata.

As primeiras referencias bibliográficas do xacemento dánolas Ceán Bermúdez (1832) e Barros Silvelo (1875). En 1928, o grupo Nós catalogou o xacemento (S.E.G. 1928), complementando os traballos iniciados en 1923. Pero non sería ata 1965 cando García Rollán emprenda as primeiras escavacións sistemáticas no castro, que se prolongarán ata 1967. De 1969 a 1974 os traballos serán dirixidos por Ferro Couselo e Xaquín Lourenzo, xa ligados á actividade do

Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense, recollendo o relevo en 1976 Fariña Busto e Cavada Nieto. En 1982 e 1983 lévanse a cabo novas intervencións, de novo baixo a dirección de Fariña Busto, desta volta xunto a Seara Carballo, realizándose no ano seguinte (1984) labores de consolidación na parte da muralla escavada.

Os traballos no xacemento interrómpanse ata que en 1992 se asina un convenio entre o concello de Celanova e a Consellería de Cultura, tomando a dirección dos traballos Luis Orero Grandal, quen continuou os traballos dos seus antecesores, ampliando as áreas de escavación a novos sectores e levando a cabo a limpeza e consolidación sistemática de tódalas estruturas visibles. Durante a década seguinte converteuse nun dos sitios arqueolóxicos máis visitados de Galicia, chegando incluso a abrirse o expediente para declaración de BIC xa no ano 1997,

acompañado da redacción dun Plan Especial para a área arqueolóxica de Castromao e a súa contorna.

O ano 2009 sería o da última campaña de escavación, sendo logo só sometido a labores periódicos de limpeza e roza, inda que sen a intensidade nin alcance dos levados a cabo nos anos en que os traballos arqueolóxicos estaban vixentes, quedando ocultos elementos moi visibles do conxunto: pavimentos, fogares, lousados... Este escaso alcance dos labores de mantemento, xunto coa ausencia dun roteiro ou dunha sinxela sinalización, da escasa ou nula difusión e promoción do mesmo e paralelamente o avance dos traballos de investigación e promoción doutros castros durante este período, relegou a Castromao a unha segunda ou terceira liña totalmente inmerecida, incluso caendo no esquecemento a tan merecida e necesaria declaración de BIC e Plan Especial.



Vista aérea do sector 01, con organización tipicamente castrexa

O ano 2018 supuxo un punto de inflexión nesa tendencia negativa, reactivándose a incoación de BIC, cuxa declaración se acadou co Decreto 147/2019, do 24 de outubro de 2019¹, simbolizando un claro cambio de tendencia no que a atención ao conxunto arqueolóxico se refire por parte das administracións. Nese mesmo ano, a situación de abandono foi revertida logo dos traballos abordados polo Concello de Celanova, grazas ao financiamento da Axencia de Turismo de Galicia. Estes traballos centráronse na roza dos espazos intramuros e na instalación dunha serie de paneis interpretativos acompañados dunha aplicación para móbil para unha visita autoguiada.

Continuando con ese cambio de tendencia, o Concello de Celanova, coa colaboración da Fundación Curros Enríquez e a través dunha solicitude dirixida ao GDR-10 Limia-Arnoia para a bianualidade 2019-2020, acadou fondos Leader para a realización dun proxecto para a pos-

ta ao día e creación dun documento de xestión, sentando así as bases dun novo relanzamento do conxunto arqueolóxico.

Debido ao longo período de abandono, fíxose imprescindible levar a cabo unha serie de reparacións e adecuacións da área arqueolóxica, as estruturas que a compoñen na actualidade e dos espazos periféricos, así como a habilitación dun espazo para aparcadoiro no acceso principal ao castro.

A grande extensión de área visitable do xacemento facía inviable unha actuación intensiva xeral en todo o conxunto, por iso foi preciso elaborar unha diagnose do seu estado actual, esta si a nivel individual de cada estrutura e sector do castro coa que, a través dun documento de patoloxías e análises, crear unha ferramenta de xestión e valoración que permita analizar as prioridades reais de cara unha intervención inmediata do castro e a súa conservación futura.

A actuación dividiuse en varias partes ou accións concretas:

Limpeza das áreas arqueolóxicas, contorna perimetral e acondicionamento xeral.

Diagnose do estado actual e labores marco para a valoración e conservación do sitio.

Reparacións puntuais de estruturas arqueolóxicas.

Creación de produtos de difusión activos e para discapacitados.

Adecuación accesos e área de aparcadoiro.

LIMPEZA DAS ÁREAS ARQUEOLÓXICAS, CONTORNA PERIMETRAL E ACONDICIONAMENTO XERAL

Para unha posta en valor efectiva do castro faise imprescindible contar

1. DOG N°219, do luns 18 de novembro de 2019, p.49001 e ss. / BOE n°6, martes 7 de xaneiro de 2020, p.1350 e ss

cunha área visitable limpa e axeitada para a circulación de persoas tanto en solitario como en grupos.

Se ben a área arqueolóxica ten sido sometida a diversas rozas superficiais nos últimos anos, non así o interior das estruturas conservadas nin os espazos aínda sen escavar pero que forman parte igualmente do xacemento e polos que necesariamente hai que circular para poder levar a cabo unha visita completa, polo que se fixo preciso abordar esa limpeza integral.

Do mesmo xeito, as áreas periféricas teñen sido esquecidas destas limpeza periódicas, sobre todo cando nos últimos anos as parcelas, que anteriormente estaban en cultivo e polo tanto limpas, hoxe en día están abandonadas e son froito dun crecemento desmedido de maleza e foresta.

Esta foresta tamén estaba a ocultar e romper a relación do castro coa súa contorna inmediata, sobre todo no lado E e NE, impedindo mostrar a importancia do castro coma punto de control territorial, ou a súa inter-visibilidade coa aldea de Castromao ou Vilanova dos Infantes.

Ao mesmo tempo, a invasión da maleza ten dúas consecuencias graves: unha a nivel interno, co crecemento de xestas e outras especies arbustivas directamente nos muros das estruturas conservadas e nos niveis de terra que as sosteñen, con graves afeccións á súa estabilidade, así como a interrupción da circulación por certas áreas; e outra a nivel externo, coa invasión por parte da maleza das áreas periféricas, con gran risco de cara a unha prevención de incendios nunha área castigada gravemente no



Traballos roza e limpeza manual en área arqueolóxicas



Limpeza da aba E do castro, con visión directa dende a aldea



Redescubrimento do lousado da E032

último ano debido precisamente a ese abandono.

A recuperación do espazo arqueolóxico e perimetral de Castromao implica un tratamento ambiental, no que se rozan as malezas pero son respectadas as especies arbóreas autóctonas. A área norte das abas do castro é tamén unha área micolóxica de gran tradición na contorna. Na zona sur a maleza e crecemento desmesurado da vexetación impide igualmente non só a contemplación do castro, perdendo o *skyline* tradicional e xa icónico do lugar, senón tamén un cómodo acceso aos visitantes dende as áreas de aparcadoiro que se queiren potenciar para organizar o estacionamento dos non poucos coches e autobuses que acoden ao lugar sobre todo nas fines de semana e períodos estivais, procurando así a boa convivencia entre os veciños de Castromao e os visitantes.

No proceso de limpeza cobrou especial importancia o traballo da aba SE, a carón do sendeiro tradicional que sobe ao castro directamente dende a aldea de Castromao, así como na aba E, recuperando a visibilidade entre o castro e a aldea, ambos integrantes dunha mesma realidade arqueolóxica, incentivada trala inclusión de ambas na delimitación da área BIC.

Dentro das estruturas compre destacar tamén a limpeza do lousado do chamado barrio IX, ou da tábula, na área norte do castro. O lousado estaba completamente oculto pola cobertura vexetal, que o foi cubrindo progresivamente dende a última limpeza en detalle á que fora sometido,

no ano 2008. Para deixalo de novo á vista, coñecendo con antelación a súa posición, extensión e delimitación en función da documentación existente, bastou con retirar o terrón vexetal que o tapaba, someténdoo despois a un sinxelo barrido manual.

En canto ao acondicionamento xeral do sitio, ademais da limpeza, roza e corta selectiva indicada, fíxose reconto dos milladoiros e pedreiras de escavacións antigas amoreadas en diferentes puntos do castro, e que interrompían a visión xeral do castro, dificultaban os labores de limpeza e incluso cortaban o paso nalgún punto nos actuais carreiros de circulación.

Na presente actuación retiráronse todos estes pequenos milladoiros, pasando de 14 a 6, máis concentrados e organizados en puntos moi concretos, en diferentes sectores do castro e accesibles para futuros labores de restauración nas que se precisará ese material pétreo orixinal.

DIAGNOSE DO ESTADO DE CONSERVACIÓN E LABORES MARCO PARA A VALORIZACIÓN E CONSERVACIÓN DO SITIO²

Ao mesmo tempo que se levaba a cabo a limpeza das áreas arqueolóxicas e perimetrais, foise elaborando unha exhaustiva diagnose do estado de conservación actual do castro.

Esta diagnose consiste nun estudo intenso, minucioso e específico de cada estrutura e de cada área do castro, para coñecer e establecer, logo de anos de abandono, as prio-

ridades de actuación para poder consultar as liñas de actuación precisas e máis adecuadas para os vindeiros anos de cara á conservación futura do sitio e á súa visibilidade efectiva.

Nas fichas de diagnose recóllense:

Datos referentes aos elementos conservados das estruturas e descrición dos mesmos: presenza de alicerces, tipos de aparellos, relación entre as estruturas, pavimentos, argamasas, recibos, etc.

Datos referentes á vexetación, con urxencias marcadas para cada unha delas: presenza de tocóns, acción da raizame, inzamento de especies que as danan...

Datos referentes á topografía inmediata ás estruturas e áreas, dos sedimentos ou ecosistema.

Datos referentes ás patoloxías observadas: asolagamentos, escorrentadas, risco de derruba, asentos puntuais ou continuos, esforzos a tracción, compresión, esforzo flexor, riscos antrópicos, riscos químicos, físicos e formas detectadas, como a perda de chumbada, fendas verticais ou horizontais, hidrólise, estados areentos en rochas, movementos de cachotes, etc.

Con todos estes datos fíxose unha valoración cuantificada de cada unha das cuestións anteriores, quedando plasmadas sobre diferentes mapas de alteración e cartas de risco.

Detectados eses procesos, axentes e formas de alteración foi posible propor as liñas de actuación a seguir en

2. Tanto a diagnose como a reparación de estruturas foron levados a cabo por un equipo conxunto de arqueólogo e restauradores, nomeadamente Gonzalo Buceta Bruneti e Carmen Gómez Feito, dentro dun equipo multidisciplinar que se mostra coma o modelo a seguir para acadar unha máis eficaz xestión do futuro do xacemento.

cada unha das estruturas e establecéronse as necesidades de escavacións urxentes ou de carácter científico.

Todo o anterior pasou a formar parte dun documento tipo que recolle todas esas inxedanzas e establece unha uniformidade de criterio e procedemento protocolado para intervencións futuras, xustificadas sempre en base a razóns científicas e conservativas.

En resumo, creouse unha ferramenta de valoración realmente efectiva e necesaria, anteriormente inexistente, para unha xestión inmediata e futura do castro que combine a conservación arqueolóxica do lugar, a investigación científica do castro e a explotación do ben patrimonial que supón coma recurso de primeira orde dentro da política de promoción e difusión cultural do concello, centrada neste caso no patrimonio arqueolóxico.

Para a fase de diagnose primeiro foi preciso realizar un intenso labor de documentación, no que se revisaron as memorias das intervencións arqueolóxicas levadas a cabo no xacemento, das que obtivemos os datos relativos ás características concretas de cada unha das estruturas no momento do seu descubrimento. Recolléronse así os datos referentes á presenza de pavimentos, restos de recibos, tipos de morteiros, material construtivo que puidera ter aparecido relacionado coas mesmas, ano de escavación, anos de intervencións seguintes e de que tipo: re-escavación, consolidación, etc., e calquera outro tipo de información relativa a cada unha das estruturas analizadas.

Nesa fase de documentación previa tamén se fai referencia ás denominacións de cada unha desas estru-



Recollida de datos en campo para a diagnose das estruturas visibles



Vista área dos sectores 4 e 5, ao redor da gran estrutura rectangular E048

turas, inda que se lle proporcionou unha numeración propia xeral para todo o xacemento; numeración e denominacións das que carecía anteriormente.

A área escavada actualmente supón un cuarto das 2'26 Ha da superficie total do espazo dentro da muralla. Neste ámbito documentáronse un total de 136 estruturas, das que unhas 80 se corresponden a construcións habitacionais ou de almacenaxe, formando ata 36 conxuntos construtivos, barrios ou unidades familiares, aos que tamén se asignou unha denominación específica.

Toda esta información foi recollida en base de datos e en fichas normalizadas. A estas fichas descritivas principais, organizadas por barrios e estruturas, engadíronse outras referentes ao estado de conservación, recollendo patoloxías, alteracións, mapa de riscos, recollida de mostras, e toda a información referente ao estado de conservación. Recóllense tamén propostas de tratamento futuras, co obxectivo de ir recuperando a lectura e comprensión dos restos, primando sempre a súa conservación e mantemento.

REPARACIÓNS PUNTUAIS DE ESTRUTURAS ARQUEOLÓXICAS

Unha vez elaborado o documento de análise e xestión e valoradas ás áreas de maior necesidade, obtivemos un mapeo xeral do xacemento en función das prioridades e urxencias á hora de abordar próximas actuacións de conservación activa.



Estrutura 048, obxecto de restauración inminente

En todo caso, para algunhas das estruturas esa urxencia era evidente e inminente, coma sucedía na grande estrutura rectangular, de presumible uso colectivo, situada na plataforma superior da aba N do castro. Esta estrutura, aparecida durante as escavacións da década dos 70 e da que non quedou rexistro ningún coñecido, foi consolidada na campaña de 1998, identificándose coma estrutura nº1. Na denominación actual correspóndese coa E.048, no barrio XVI do sector 4.

Presenta unhas características construtivas moi concretas e singulares, sendo a estrutura de maior tamaño de todo o xacemento, con 18 m de longo por 7 m de anchura, con

muros rectos, esquinas escuadradas e un amplo espazo interior dividido en dúas estanzas. Está construída ademais sobre cabanas circulares cronoloxicamente anteriores, que foron escavadas en 1999, por Luis Orero Grandal. Estes traballos proporcionaron material que permitiu datar a estrutura E.048 ao redor do século I.d.C.

A escavación destas estruturas inferiores fixo que certos treitos da estrutura superposta quedaran apoiados directamente sobre perfís terreiros, evidenciando unhas cimentacións rechamantemente febles. A exposición destes perfís á intemperie durante longos anos levou á súa progresiva erosión, afectando en consecuencia á perda na base de apoio do muro superior e provocando a derruba dun treito da esquina NE do muro N.

Propúxose entón abordar a restauración desta esquina da estrutura con carácter inmediato, para o que foi preciso reforzar a base, previamente de terra ou directamente inexistente logo dos derrubos sufridos. Para poder levar a cabo a reintegración

estrutural foi indispensable construír un muro soporte, con apertura para desaloxo e drenaxe de augas interiores. Este muro portante foi adaptado ao terreo e ao orixinal perfil de terra, mediante a técnica de bataches, cun tratamento exterior recibido con cal hidráulico con coloración a imitación das terras locais. A técnica e solución adoptados combinaron criterios de identificación rápida dun elemento moderno non orixinal engadido, coa súa integración estética no contexto do xacemento.

Para levar a cabo a consolidación puntual da estrutura indicada foi preciso someter a unha limpeza intensa o treito do muro obxecto de intervención. Neste proceso de limpeza descubríronse outro dous puntos críticos dentro da mesma estrutura: no treito central do paramento N, asentado sobre a E.049B, e no nivel de asento do paramento E, coincidente co muro W da estrutura E.050. Ambos casos foron tamén tratados na presente actuación de xeito adicional e urxente dada a súa gravidade.

O treito de muro a consolidar, dada a perda de cimentación, debeu ser desmontado por completo, o que permitiu preparar a base para a construción do muro portante. A desmontaxe do muro fíxose previa numeración dos cachotes que o conforman, rexistrándose adecuadamente para a súa posterior reintegración.

Ante a previsión de atopar niveis arqueolóxicos sen escavar na mesma base do muro, aplicouse unha metodoloxía de escavación arqueolóxica, localizándose niveis de recheo sobre un terreo firme de sábrago compactado. Sobre este firme preparouse a base para a construción do muro portante.

A cota superior deste muro de soporte, acadou a base do muro orixinal desmontado, para sobre esta colocar a primeira fiada do muro reintegrado. Posteriormente fóronse colocando os cachotes numerados na súa posición e aspecto orixinais, ata acadar a altura orixinal inicial. O aparello orixinal foi respectado e a consolidación foi fiel á técnica construtiva primitiva.

Fíxose unha análise compositiva e cromática dos morteiros orixinais, cuxos resultados foron empregados na elaboración do novo morteiro, de base de cal hidráulico e de tipo hidrófugo, que se empregou na restauración.

O muro portante, unha vez rematado, recebouse con morteiro de cal hidráulico, con remate cromático a imitación das terras locais, cunha integración estética dentro do seu contexto. En todo caso, seguindo os criterios das leis internacionais de conservación e restauración de sitios arqueolóxicos, a intervención deberá ser doadamente identificable entre os restos orixinais, neste caso reintegrados.

Aproveitouse a construción da nova cimentación para colocar un sistema de drenaxe interior, sen afondar máis ca propia capa vexetal, pero suficiente para recoller a auga da choiva e conducila para o tubo de desaugue colocado baixo o batache, dando así saída as augas e minimizando o risco de formación de bolsas de auga internas que leven a novos derrubes.

No proceso de escavación para preparación dos traballos de restauración foron recollidos varios fragmentos cerámicos, con tipoloxías homoxéneas en tódolos niveis documentados, levándonos a un momento cronolóxico situado entre os século I a.C.



Estado previo da esquina NW da E048, obxecto de restauración



Construción de muro soporte en E048



Estado final da restauración en E048, con falso perfil sobre estrutura soporte por bataches

e l d.C., o que coincide co “castrexo clásico” e coa ocupación barallada para a estrutura E.048 de acordo aos datos aportados polos traballos de Otero Grandal de 1999.

CREACIÓN DE PRODUCTOS DE DIFUSIÓN ACTIVOS E PARA DISCAPACITADOS

Dende 2018 Castromao dispón de roteiros interpretativos e informativos que, tanto *in situ* como con acceso dende unha plataforma virtual aloxada no servizo web do concello³ explican ao visitante as características e singularidades do xacemento, así coma o seu contexto histórico e encadre cronolóxico xeral. A ruta componse actualmente de sete paneis: un de benvida e seis máis explicativos de sectores e aspectos diferentes do xacemento.

A proposta de actuación quere crear un novo servizo que, a través dun sistema de narración por voz en distintos idiomas, invitando ao paseo entre as ruínas mentres se escoita a explicación e facéndoo accesible a persoas cegas ou con déficit de atención ou comprensión lectora.

Aproveitarase a ocasión, con ese obxectivo de darlle un valor engadido á aplicación, para complementar a información existente, con información e material gráfico adicional: fotos antigas, textos adicionais, vídeos, etc. Para a elaboración deste material, ademais da consulta dos arquivos fotográficos do Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense e do propio Concello, foi preciso levar a cabo unha reportaxe aérea mediante RPAS (dron), para a gravación de vídeos e toma de imaxes.

A aplicación de RPAS é moi útil, non só para a obtención de material visual, senón que servirá, e así se fará, para a realización dun levantamento topográfico xeorreferenciado, obtendo unha nube de puntos 3D para creación de ortofotografías e topografía básica, con curvado e modelo fotogramétrico tridimensional, que servirá como ferramenta básica para apoio e desenvolvemento dos traballos futuros e como base para o documento de xestión. O modelado 3D, que pode ser doadamente actualizado nas sucesivas intervencións, poderá ser empregado no futuro para recreacións virtuais.

O roteiro foi tamén ampliado e completado cunha imaxes panorámicas 360°, na que indican os sitios máis destacados na ampla contorna visual do castro, tanto núcleos de poboación actuais, fitos xeográficos e outros castros visibles dende Castromao, relacionándoo de xeito moi visual coa súa contorna paisaxística e cultural.

ADECUACIÓN ACCESOS E ÁREA DE APARCADOIRO

Outro dos obxectivos desta actuación era atender á mellora das áreas de recepción de vehículos dos visitantes que acoden ao xacemento, e para os que se carecía de espazos axeitados para o estacionamento, empregándose as beiras dos camiños locais de xeito desorganizado, o que ten ocasionado non poucos trastornos no tránsito e na actividade diaria dos veciños de Castromao.

Tamén se tiña observado a presenza de coches turísticos nos camiños

de servizo e de acceso ás parcelas máis achegadas á muralla, nomeadamente no acceso de servizo S; feito que se quere evitar coa colocación de elementos disuasorios, primando o acceso a pé dende as áreas que se habilitaron e sinalizaron para aparcadoiro.

Establecéronse así dúas áreas de aparcadoiro. Unha primeira no acceso S ao castro, no inicio dunha pista rural que dá acceso a dúas parcelas situadas na ladeira S do castro e que se ten empregado nos últimos anos como acceso de servizo ás escavacións, e onde se sitúa o panel de benvida ao castro. En calquera caso, inda habilitando esta área para os coches, a idea é instar aos visitantes a que estacionen no segundo aparcadoiro, situado máis adiante na pista, a carón do cruce desta coa entrada da aldea de Castromao e o inicio do sendeiro peonil que dende a aldea ascende directamente ao castro, a través dun camiño tradicional entre valados. Sepáranse así a área de aparcadoiro e acceso de servizo, polo S, e a área de aparcadoiro e sendeiro de acceso para visitantes, polo SE. Dende este aparcadoiro 2 é moi visible, logo da limpeza da aba E, todo o castro, recuperando esa unión visual e comunicativa perdida coa falla de limpeza e mantemento por esta banda nas últimas décadas.

CONCLUSIÓNS

Os traballos realizados no conxunto arqueolóxico de Castromao, a pesar de non implicar escavacións nin ampliación do coñecemento cien-

3. www.celanova.gal/castromao.html

tífico, si contribuirán de xeito definitivo á continuación destes ao crear as ferramentas e sentar as bases dun traballo sistematizado.

Despois de longos anos sen labores de mantemento efectivos e ante a perspectiva de retomar os traballos no castro a premisa era clara: conservar de maneira óptima os restos visibles, antes de abrir novas fronteas. Garantir a conservación dos restos é unha cuestión indispensable para protexelos da presión das numerosas visitas que recibe o castro, combinando a visibilización dos mesmos de modo entendible e preservando o seu legado para o futuro.

As sistematización da información existente permitiu, en función das características, disposición e orientación das estruturas visibles, identificar diferentes agrupacións construtivas, equiparables a conxuntos familiares ou barrios, sentando as bases para a análise urbana do poboado.

Os resultados desta sistematización e diagnose dos restos existentes levaron á redacción dun documento de xestión integral para o xacemento, na que se protocolizan os procesos de traballo e se establecen uns criterios para as actuacións futuras. Estes criterios baséanse na ampliación do coñecemento científico, na garan-

tía da conservación dos restos, na ampliación da visibilización didáctica destes, en facilitar os labores de mantemento anuais e na conservación dos valores naturais do castro, ademais de no fomento e promoción de todos os valores culturais que atesoura.

Un traballo arqueolóxico apenas visible de cara ao público, pero indispensable para a conservación, a preservación e o rexurdir de Castromao de xeito decidido.



Vista NW do castro tralas labores de limpeza e conservación

BIBLIOGRAFÍA DE REFERENCIA

- BARROS SILVELO, R. 1875: *Antigüedades de Galicia*, Coruña.
- CALO LOURIDO, F. 1990: "Trisquel calado", en *Galicia no Tempo*, p.111, Santiago de Compostela.
- CALO LOURIDO, F. 1994: *A plástica da Cultura Castrexa galego-portuguesa*, Fundación Pedro Barrié dela Maza, Coruña.
- CEÁN BERMÚDEZ, J.A. 1832: *Sumario de antigüedades romanas que hay en España*, Madrid.
- FARIÑA BUSTO, F. 1980: "Castromao, Castro Mao o Coeliobriga (Castromao)", *Arqueología*, 79, pp.166-167, Madrid.
- FARIÑA BUSTO, F. 1981: "Castromao", *Arqueología*, 81, p.196, Madrid.
- FARIÑA BUSTO, F. 1983: "Castromao", *Arqueología*, 82, p.223, Madrid.
- FARIÑA BUSTO, F. 1990: "Torso de guerreiro", en *Galicia no Tempo*, p. 108, Santiago de Compostela.
- FARIÑA BUSTO, F. 1991-a: "Dos notas a propósito de Castromao (Celanova, Ourense)", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXXIX, fasc. 104, pp. 57-71, Santiago de Compostela.
- FARIÑA BUSTO, F. 1991-b: "Datacións absolutas de xacementos galegos", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXXIX, fasc. 104, pp. 49-55.
- FARIÑA BUSTO, F. 2000: "Áureo de Claudio", *Peza do mes novembro 2000*, Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.
- FARIÑA BUSTO, F. 2001: "Forno cerámico, Castromao", *Peza do mes marzo 2001*, Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.
- FARIÑA BUSTO, F. 2005: "Figura zoomorfa, Castromao", *Peza do mes marzo 2005*, Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.
- FARIÑA BUSTO, F. 2010: "Pedra castrexa calada (Castromao)", *Peza do mes xaneiro 2010*, Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.
- Ferro Couselo, X. 1943: "Museo Arqueolóxico de Ourense", *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales 1942* (extractos), Madrid.
- FERRO COUSELO, X. 1971: "Breve reseña del Museo", *Boletín Auriense*, I, pp. 301-302, Ourense.
- FERRO COUSELO, J. 1974: "Guía abreviada del Museo", *Boletín Auriense*, IV, pp. 199-238.
- FERRO COUSELO, X. e CAVADA NIETO, M. 1976: "Las monedas de Castromao", *Boletín Auriense*, VI, pp. 149-168, Ourense.
- FERRO COUSELO, J. e LORENZO FERNÁNDEZ, X. 1971: "La tessera hospitalis del Castromao", *Boletín Auriense*, I, pp.9-18.
- FERRO COUSELO, J. e LORENZO FERNÁNDEZ, X. 1976: "Excavaciones en el Castromao, Celanova (Ourense)", *Noticiario Arqueológico Hispánico, Prehistoria 5*, pp. 349-354, Madrid.
- GARCÍA ROLLÁN 1966: "El Castro de Castromao", *Archivo Español de Arqueología*, XXXIX, nº 113-114, p. 197-200.
- GARCÍA ROLLÁN 1971-a: "Memoria de la excavación arqueológica de Castromao (Coeliobriga)", *Archivo Español de Arqueología*, 44, nº 123-124, pp. 175-211.
- GARCÍA ROLLÁN 1971-b: "El Castro de Castromao", *Actas del III Congreso Nacional de Arqueología*, p. 403 e ss., Coimbra.
- GARCÍA ROLLÁN, M. 2004: Hitos importantes en la excavación de Castromao (Coeliobriga), *Boletín Auriense*, tomo 34, pp.9-14.
- HERVÉS REIGOSO, F.M. 1991: "Achado dun fragmento de estatua de guerreiro galaico nas proximidades de Celanova", *Larouco*, 1, pp. 151-155, eds. do Castro, Coruña.
- LÓPEZ MONTEAGUDO, G. 1975: "Notas sobre Castromao", *Archivo español de arqueología*, vol. 48, nº131-132, p.198.
- LORENZO FERNÁNDEZ, X. 1973: "Metamorfosis dunha casa castrexa", *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, vol. XXII, fasc. 3, pp. 225-229, Porto.
- LORENZO FERNÁNDEZ, X. 1980: "Unha casa do Castromao (Celanova)", *Boletín Auriense*, X, pp. 203-210.
- NIETO MUÑIZ, E.B. 2002: "A tabula hospitalis de Castromao", *Onde o Mundo se chama Celanova*, nº 30, pp. 6-12, Celanova.
- NIETO MUÑIZ, E.B. 2004: "A tabula de Castromao", *Revista Arraianos*, nº 1, pp. 28-30, Celanova.

- NIETO MUÑOZ, E.B. 2005: "A reconstrucción dun conxunto castrexo: O barrio da tábula de Castromao", *Revista Minius*, nº13, pp.69-102.
- NIETO MUÑOZ, E.B. 2006: *Tríscele calado de Castromao, peza do mes setembro 2006*, Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense
- ORERO GRANDAL, L. 1992: *Castromao, Celanova*, folleto editado pola Dirección Xeral de Patrimonio e o Concello de Celanova.
- ORERO GRANDAL, L. 1994: "Novos achados no Castromao (Celanova-Ourense)... Unha estraña escultura zoomorfa", *Boletín Auriense*, XXIV, pp. 113-139.
- ORERO GRANDAL, L. 1997: "Castromao", en *Galicia Castrexa e Romana, Galicia Terra Única*, Xunta de Galicia.
- ORERO GRANDAL, L. 2000-a: "Os castros da Terra de Celanova: Castromao como paradigma", en Eguileta Franco, J.M., Orero Grandal, L. e Castro Pérez, L. (co.) *Arqueoloxía prehistórica na Terra de Celanova*, pp. 155-168, Concello de Celanova.
- ORERO GRANDAL, L. 2000-b: "Castromao (Celanova-Ourense)", *Brigantium* 12, pp. 179-185.
- ORERO GRANDAL, L. 2008: "Intervención arqueolóxica no xacemento de Castromao, Campo de traballo arqueolóxico, Celanova (Ourense)", *Intervencións Arqueolóxicas 2006*, Xunta de Galicia, pp.29-30.
- ORERO GRANDAL, L. 2009: "Escavación e consolidación arqueolóxica no xacemento de Castromao, Celanova (Ourense)", *Intervencións Arqueolóxicas 2007*, Xunta de Galicia, pp.51-52.
- ORERO GRANDAL, L. 2010: "Limpeza, escavación e consolidación arqueolóxica no xacemento de Castromao, Celanova (Ourense)", *Intervencións Arqueolóxicas 2009*, Xunta de Galicia, pp.30-31.
- ORERO GRANDAL, L. 2011-2012: "Catálogo de pedras de especial interese recuperadas no xacemento de Castromao (Celanova, Ourense): campañas 1992-2008", *Boletín Auriense*, tomo 41-42, pp.121-138.
- ORS, A. 1973: "El Consul Augurino de la tabla de Castromao", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 28, fasc. 85, pp.244-247, Santiago de Compostela.
- PEREIRA MENAUT, G. 1985-1986: "Nueva Tabula Patronatus del Noroeste de Hispania", en *Veleia*, 2-3, pp. 299-302.
- RODRIGUEZ COLMENERO 1977: *Galicia meridional romana*, Universidad de Deusto
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A. 1987: *Fontes epigráficas, Aquae Flaviae*, 1, Chaves.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, X. 2002: "Chave romana de Castromao", *Peza do mes febreiro 2002*, Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, X. 2003: "Tabula de Castromao", *Peza do mes xaneiro 2003*, Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, X. 2016: "Cerámica marmorata. Castromao", *Peza do mes decembro 2016*, Museo Arqueolóxico Provincial de Ourense.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, X. e Seara Carballo, A. 1983: "Localización del ara nº 2597 de C.I.L. II y nuevos apígrafes en la provincia de Orense", *Boletín Auriense*, XIII, pp. 23-29.
- ROMERO MASIÁ, A.M. 1974: "Castromao", en *Gran Enciclopedia Galega*, VI, pp. 16-17.
- SEARA CARBALLO, A. 1984: "Castromao", *Arqueología*, 83, pp. 225-226.
- SEARA CARBALLO, A. 1988: *Cerámica castrexa de Castromao*, Tese inédita, Madrid.
- S.E.G. 1928: "Catálogo dos castros galegos, fasc. II, Terra de Celanova", pp.17-19. Nós, Coruña.